

منابع تاریخ اسلام

رسول جعفریان
(دانشیار دانشگاه تهران)

www.ketab.ir

کتبی

سرشناسه	: جعفریان، رسول، ۱۳۴۳ -
عنوان و نام پدیدآور	: منابع تاریخ اسلام / رسول جعفریان.
مشخصات نشر	: تهران: نشر علم، ۱۳۹۳.
مشخصات ظاهری	: ۷۹۹ ص.
کتاب	: ۶۳۹-۷-۲۲۴-۹۶۴-۹۷۸
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یادداشت	: چاپ قبلی: انصاریان، ۱۳۷۶.
یادداشت	: کتابخانه به صورت زیر نویس.
موضوع	: تاریخ نویسی اسلامی
موضوع	: تاریخ نویسان مسلمان
موضوع	: تاریخ نویسی
رده بندی کنگره	: ۱۳ : ۷۴۵/۶۵۱ DS۲۵
رده بندی دیویی	: ۹۰۷/۲۰۱۷
شماره کتابشناسی ملی	: ۷۱۱۹

شکل

منابع تاریخ اسلام

رسول جعفریان

(دانشیار دانشگاه تهران)

چاپ اول: ۱۳۹۳

تیراژ: ۱۱۰۰ نسخه

لیتوگرافی: کوثر

چاپ: مهارت

مرکز پخش علم: خیابان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، خیابان شهدای ژاندارمری

بن بست گرانتفر، پلاک ۴، تلفن ۶۶۴۱۳۳۵۸

حق چاپ برای ناشر محفوظ است.

شابک ۹۷۸-۹۶۴-۲۲۴-۶۳۹-۷

فهرست مطالب

درآمد	۷
مسلمانان و تاریخ نگاری	۱۳
گونه های مختلف ریختنگاری مسلمانان	۲۳
سیره نویسی و سیر نگاری	۲۵
تاریخ نگاری و تاریخ دوران عثمان از آغاز تا قرن پنجم	۱۲۷
منابع تاریخ صدر اسلام پس از پیام	۲۶۹
تاریخ خلفا نگاری از قرن سوم تا دهم	۳۲۳
شیعیان و تاریخ نگاری	۳۲۳ - ۳۵۷
ضمائم	۳۲۵
۱. مقایسه سیره ابن اسحاق با سیره ابن هشام	۳۲۷
۲. ابوالحسن بکری و قصه‌ای کردن سیره نبوی	۳۵۱
۳. تاریخ نگاری مولد النبى (ص)	۳۸۵
۴. ابن عبدالبر اندلسی و سیره نبوی	۵۱۹
۵. منابع الاصابه فی تمییز الصحابه	۵۵۹
۶. منابع ابن کثیر در نگارش سیره نبوی	۶۱۹
۷. منابع بیهقی در کتاب دلائل النبوه	۶۳۷
۸. منابع کتاب رقة صفین	Error! Bookmark not defined.
۹. ابوالحسن مدائنی و آثار وی در باره زنان	۶۸۵
۱۰. تواریخ محلی مکه	۶۹۳
۱۱. شکل گیری علم تاریخ در اندلس اسلامی	۷۱۳
۱۲. کتاب مجمل القواریخ و القصص و اعتبار آن	۷۲۵
۱۳. نگاهی به کتابهای رجال و شرح حال	۷۵۵
۱۴. تاریخ بخارای غنجار و نقلهای برجای مانده از آن	۷۷۵

بسم الله الرحمن الرحيم

درآمد

در باره مورخان و آثار تاریخی آثار فراوانی شده است. نخستین فهرست موجود از اسامی مؤلفان مسلمان در انواع رشته های این دانش، در *الفهرست* ابن ندیم (م ۳۸۰) آمده است. مقاله سوم این فهرست، به شرح احوال و آثار اخباریان و مورخان و نسب شناسان اختصاص یافته است، گرچه در مقالات دیگر آن نیز می توان از برخی مورخان و آثارشان سراغ گرفت. ابن ندیم، به دلیل داشتن تسلط کافی، با بسیاری از کتابها آشنایی داشته و با دقت و درایت کافی، به تدوین این اثر سترگ دست اندازیده است. اکنون بسیاری از آگاهیهای ما در باره کتابهای تألیف شده تا قرن چهارم، تنها و تنها مدیون این کتاب است.

در فهرست نجاشی (۳۷۲ - ۴۵۰) که *رجال النجاشی* نام گرفته، اسامی مؤلفان شیعی به ترتیب القاب و نه موضوعی معرفی و نام بسیاری از آثار آنها در زمینه های مختلف و از جمله تاریخ آمده است. همین طور *الفهرست* شیخ طوسی (۳۸۵ - ۴۶۰) و *معالم العلماء* از ابن شهر آشوب (م ۵۸۸).

در آثار کهن، چند کتاب هم در باره دانش تاریخ و آثار مهم تاریخی تألیف شده است. یکی کتاب *الاعلان بالتوئیح لمن ذم اهل التاريخ* (مکه، دار الباز) از شمس الدین سخاوی

(م ۹۰۲) که دفاعی از دانش تاریخ و تلاشی در شناساندن آثار تاریخی در هر زمینه است. این اثر در مجلد دوم کتاب *تاریخ تاریخنگاری در اسلام* (از روزنتال) با حواشی فراوان ترجمه شده است. دو کتاب دیگر در همین زمینه *المختصر فی علم التاریخ* از محیی الدین کافجی (تألیف در ۸۶۷) و *الشماریخ فی علم التاریخ* از جلال الدین سیوطی (م ۹۱۱) است.

از آثار روزگار که بگذریم، فهرستی از مؤلفات تاریخی به صورت منظم برجای نمانده تا آنکه در قرن یازدهم حاجی خلیفه (م ۱۰۶۷) *کشف الظنون* را نگاشت و فهرست بلندی از مؤلفات اسلامی در هر زمینه، از جمله تاریخ را تدوین کرد.

روشن است که برای تدوین تاریخ علوم در فرهنگ اسلامی باید کار بزرگتری انجام می شد. بروکلما *تاریخ الادب العربی*، دست به این اقدام زد و بر اساس تقسیم بندی موضوعی - تاریخی، از مؤلفات اسلامی را در رشته های مختلف با نشان دادن محل نسخه ها و شرح مختصاتی از مؤلفان آنها در دوره های مختلف تاریخی به دست داد. بخش قابل توجهی از این اثر که تمام آن به عربی ترجمه شده، به دانش تاریخ اختصاص دارد. پس از آن، فؤاد سرمد *تاریخ العربی* خود را که در باره کتابهای تألیف شده تا نخستین دو دهه قرن پنجم نگاشت، این اثر، به مانند اثر بروکلما، به عربی ترجمه شده است. مجلدی از آن تحت عنوان *التدوین التاریخی* به صورت فهرست وار اختصاص به شرح حال اخباریان و مورخان آنها و نیز نشان دادن محل نسخه های برجای مانده از مکتوبات آنان دارد. وی در این کار خود، افزون بر تقسیم بندی ویژه در باره متخصصان تاریخ محلی، سیره نبوی و انبوی و تاریخهای عمومی، کتاب های موجود هر مورخ را یاد و اگر کتابی از وی مانند *تاریخی* از فقرات برجای مانده از آن ها در آثار بعدی اشاره دارد؛ ضمن اینکه نام بسیاری از انقلابات و کتابهای تحقیقی که در باره این مورخان به زبانهای اروپایی نوشته شده را آورد. روشن است که همراه با یافت شدن نسخه های خطی تازه در گوشه و کنار جهان اسلام، ضرورت ادامه تدوین این قبیل فهراس احساس می شود.

باید توجه داشت که نخستین چاپ آثار مهم و معروف تاریخی مسلمانان، در اروپا، به ویژه هلند، آلمان و پاریس انجام شده است. محققانی که به کار چاپ این کتابها پرداختند، برای معرفی این آثار و شناساندن مؤلفان آنها از قرن نوزدهم به بعد، کارهای زیادی انجام دادند. نخستین چاپ از کتابهای *تاریخ طبری*، (بخشی از) *انساب الاشراف*،

مروج الذهب، تاریخ یعقوبی، البدء و التاريخ و بسیاری از کتابهای دیگر در آن سرزمین بوده و طبعاً پژوهش‌هایی نیز در باره تطور دانش تاریخ در فرهنگ اسلامی در همانجا انجام شده است. طبیعی است که باید فهرست این تلاشها در دست باشد تا کارهای بعدی بهتر انجام گیرد. چنین کاری در مقدمات نویسنده این سطور نیست. شماری از این مقالات مستشرقان که در زمینه تطور دانش تاریخ نویسی است، در کتاب تاریخنگاری در اسلام ترجمه یعقوب آژند (تهران، نشر گستره، ۱۳۶۱ ش) آمده است.

کمر سترگ در این زمینه، از فرانتس روزنتال است که در عربی با عنوان علم التاريخ عند المسلمين و در فارسی با عنوان تاریخ تاریخنگاری در اسلام (ترجمه اسدالله آزاد، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۶) در دو مجلد نشر شده است. این اثر، به شیوه‌ای عریانانه تطور دانش تاریخ را در دنیای اسلام مورد بحث قرار داده است. کتاب دیگر که بیشتر در مورد تاریخ ایران در هر دوره، محل و موضوعی است، کتاب مدخل تاریخ شرق اسلامی از آذرن سوازه است که نوش آفرین انصاری آن را به فارسی برگردانده است. (تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۶).

در معرفی منابع تاریخ اسلام، ایران و زبان فارسی، شاید بهترین اثر، کتاب ادبیات فارسی بر مبنای استوری از برگل اسداللهی از محققان ایرانی آن را ترجمه و تکمیل کرده اند. مجلد ششم فهرست نسخه‌های فارسی از احمد منزوی و مجلد سوم کتاب فهرستواره نسخه‌های فارسی از همو، مشتمل بر فارسی سدها بلکه هزاران کتاب تاریخی در زبان فارسی است.

در چند دهه اخیر، محققان عرب، کارهایی را در این زمینه انجام کرده اند که برخی از آنها بسیار دقیق و قابل توجه است. پیشگام این تحقیقات، دکتر جمال علمی است که با نگارش مقاله مفصل موارد تاریخ الطبری در چند شماره نخست مجله المجمع العلمي العراقي کار علمی در این زمینه را آغاز کرد. همو در سال بیستم مجله شروع مقاله‌ای تحت عنوان موارد تاریخ المسعودی نگاشت. افزون بر وی، دکتر عبدالعزیز الدوری با نگارش نشأة علم التاريخ عند العرب (بیروت، دار المشرق، ۱۹۸۳) گام تازه‌ای در این راه برداشت. کتاب چهار جلدی مصطفی شاکر با عنوان التاريخ العربی و المؤرخون (بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۸۳) اثری است که بیشتر به صورت مرور، از مورخان و آثار ایشان سخن گفته است. نمونه‌های دیگر عبارتند از کتاب تطور علم التاريخ الاسلامی حتی نهاية العصور الوسطی از احمد رمضان احمد (قاهره، الهيئة العامة للكتاب، ۱۹۸۹).

التاریخ و المؤرخون از عبدالرحمن حسین العزاوی (بغداد، دارالشؤون الثقافية العامة، ۱۹۹۳) و دراسات نقدية فی المصادر التاريخية از محمد کمال الدین عزالدین علی (بیروت، عالم الكتب، ۱۴۱۴). کار جدیدی هم با عنوان التاریخ و المؤرخون بمکة توسط محمد الحبيب الهیله نوشته شده که در شناساندن مورخانی که در مکه زیست می کرده اند بسیار با ارزش است. (مکه، مؤسسة الفرقان، ۱۹۹۴). گزارشی از آن در ضمائم این کتاب آمده است. کتابی نیز با عنوان الروایة التاريخية فی بلاد الشام فی العصر الاموی از حسین عطی چاپ شده است. (بیروت، دار الجیل، ۱۹۸۶). منهج کتابة التاریخ الاسلامی از محمد بن صالح سلمی از دیگر کارهای مروزی بر تاریخ نگاری است که در سالهای اخیر انتشار یافته است. (عمان، ۱۴۲۹). منهج البحث التاريخي و التدوين التاريخي عند العرب از محمد عبدالرحمن بن زوافم (بنغازی، ۱۹۹۰) نیز اثری در همین موضوع است. علم التاریخ و منهج المؤرخين اثر محمد بن عبدالحمید (قم، ۲۰۰۸) اثر دیگری در زمینه تاریخ نگاری اسلامی است که همزمان با باره تاریخ، فلسفه تاریخ، تاریخ نگاری اسلامی و شرح حالی از چند مورخ بزرگ دینی اسلام سخن گفته است. کتاب مؤرخون العرب و الاسلام حتی العصر الحديث که توسط برنارد لیس چاپ شده است. هولت فراهم آمده و توسط سهیل زکار ترجمه و به سال ۲۰۰۸ منتشر شده، چاپ آثارهای مهمی از نویسندگان ینام در باره تاریخ نگاری اسلامی از دیرباز تا عصر اخیر است. از آن جمله مقاله مونتمگری وات در باره ابن اسحاق و مقاله عبدالعزيز الدوری در باره مکتب تاریخنگاری عراق تا قرن نهم میلادی است. مقاله ای از سامی الدهان در باره تواریخ محمد در شام و نیز مقاله ای از لمبتون در باره تاریخنگاری فارسی دیرین است. مقاله دیگر این مجموعه از شارل بلادر باره تاریخ نگاری در اندلس است.

التدوين التاريخي عند المسلمين (مقدمة فی دراسة نشأة علم التاریخ و تطوره حتى بداية القرن العاشر الهجري) از فاروق عمر فوزی است که به سال ۲۰۰۴ توسط مرکز زاید در امارات به چاپ رسیده است. این اثر با نگاهی عمومی و فراگیر تطور تاریخ نگاری اسلامی را در شش فصل آورده است. کتاب المدارس التاريخية الاسلامية، مدرسة البصرة أنموذجاً، اثر عبدالجبار ناجی پژوهشی است در باره مکتب تاریخنگاری بصره که شامل شرح حال و آثار مورخانی چون محمد بن سعد، عمر بن شبة و خلیفة بن خیاط می شود. (نجف، مرکز الاکادیمی للابحاث، ۲۰۱۳). کتاب دیگری با عنوان المنهجية التاريخية فی

العراق از عبدالرحمن حسین العزاوی (عراق، ۱۹۸۸) در باره تاریخ نویسی متقدم در عراق نگاشته شده است.

در این زمینه، مهم تک نگاریهایی است که در باره تک مورخان و آثار ایشان تألیف می شود و ضمن آن از شیوه و منابع هر مورخ به تفصیل سخن به میان می آید. نمونه آن کتاب شیخ الإخباریین ابوالحسن المدائنی از بدری محمد فهد (نجف، مطبعة النعمان، ۱۹۷۵) است. کتاب ابن سعد، منهجه و موارد فی کتابه الطبقات الکبری از محمد باقر محمدی (تهران، نشر طبع و تدوین، ۱۳۸۱) و کتاب الطبری و منهجه فی التاریخ از علی بکر حسن (قاهره، دارغریب، ۲۰۳۳) یکی از آثار مهمی است که به طور مستقل در آن به تاریخنگاری طبری پرداخته شده و البته در این زمینه تاریخ نگار هم وجود دارد. کتابی هم با عنوان المنهج التاریخی عند القلقشندی (ظلماء محمد عباس السامرائی، عربستان، ۲۰۰۱) به بحث از روش این نویسنده در نگارش تاریخ اختصاص یافته است. این قبیل آثار در باره برخی از مورخان دیگر هم هست.

برخی از محققان آثار که در مقدمه آثار تحقیق شده، با تفصیل تمام در باره مؤلف و اثر او سخن می گویند که نمونه آن مقدمه اکرم ضیاء العمری بر المعرفة والتاریخ و تاریخ خلیفه بن خیاط اشاره کرد. کتاب ابن الاثیر و دوره فی الکتابه التاریخیه از طارق محمود ابودهود به طور مبسوط و مفصل (۴۵۰ صفحه) در باره تاریخنگاری ابن اثیر است (عُمان، فضاءات للنشر، ۲۰۰۹). در باره تاریخ نگاری ابوحاتم هم، اثر مستقلی در فارسی با عنوان «نقد و بررسی منابع تاریخی فتوح در سه قرن دوم هجری با رویکرد فتوح ایران» توسط حسین عزیزی نوشته شده است (قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۱). در باره تاریخنگاری خوارج هم کتاب المورخون الالباضیون فی افریقا اثر اشمس الدین از تادیوس لوینتسکی ترجمه ماهر جرار و ریما جرار منتشر شده که اخباری از مورخان نیم خارجی در شمال افریقا به دست داده است (بیروت، دارالغرب، ۲۰۰۰).

در زمینه شرح حال نویسی و چگونگی آثار مربوط به این حوزه، آثاری نگاشته شده که از آن جمله کتاب فن السیره فی العربیه عصر المأمون نموذجا از مایکل کوبرسون با ترجمه محمود محمد مکی (قاهره، ۲۰۰۵) دارای اهمیت ویژه ای است.

مجموعه ای از مقالات و گفتگوها در باره طرح بازنویسی تاریخ اسلامی با عنوان مشروع إعادة كتابة التاریخ الاسلامی به نقد تواریخ قدیم و سبک و سیاق نگارش تاریخ و

موضوعگیری های آنها پرداخته است. (بیروت، ۲۰۰۴). اثر دو جلدی *معجم مورخی الشیعه* از صائب عبدالحمید (قم، ۲۰۰۴) به زندگینامه مورخان شیعه پرداخته است.

باز در حوزه زبان فارسی، کارهایی به ویژه در باره آثار تاریخی فارسی نشر شده است. نمونه آن کتاب *تاریخنگاران ایران* از پرویز اذکائی است که بخش یکم آن به چاپ رسیده است. (تهران، بنیاد موقوفات افشار، ۱۳۷۳). نمونه دیگر کتاب *تاریخ نگاران* از جعفر مهدی است. (تهران، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۲). دکتر زرین کوب هم مقدمه مفصلی در شناساندن منابع در مقدمه *تاریخ ایران* خود نوشته اند. دکتر آئینهوند کتابی با عنوان *تاریخ در اسلام* (تهران، ۱۳۶۴) در شناساندن منابع تاریخ اسلام تدوین کرده است. همچنین کتاب *مفسر و مفیدی* با عنوان *تاریخننگاری در اسلام* توسط سیدصادق سجادی و هادی عالیزاده نشر شده است. (تهران، سمت، ۱۳۷۵). کتاب *مسلمانان و نگارش تاریخ* از عبدالعزیز عبدالرحمن خضر ترجمه صادق عبادی، دانش تاریخ و تاریخ نگاری مجموعه مقالاتی است که در دوره (قم، ۱۳۸۲) *نامه مورخین (ایران و اسلام)* از بهروز نصیری (خوی، ۱۳۸۴) از دیگر آثار است که در حوزه شناخت منابع و روش های - تاریخنگاری به فارسی درآمده است. (تهران، سمت، ۱۳۸۹). بخشی از این کتاب در باره تاریخ نگاری به معنای منبع شناسی، و منابعی که در آن در باره تاریخ به عنوان یک علم و نیز روشهای پژوهش در تاریخ دوره اسلامی گذشته بحال است.

و اما نکته اخیر این که اثر حاضر که پایه آن در آذرماه ۱۳۷۶ منتشر شد، نیازمند اصلاحات اساسی بود که هر بار از انجام آن طفره رفتیم؛ اما بدین واسطه و در طول سالها مطالبی بر آن افزودم تا به شکل حاضر درآمد. مقالات جدیدی که تألیف یا ترجمه شد و مربوط به منابع بود، فراوان بود که تعداد قابل توجهی را در اینجا به عنوان ضمیمه آورده ام که پانزده مقاله است. بابت تفاوتی که در ارجاعات به صورت پاورقی یا دستنویس در جاهای مختلف کتاب است و دلیل آن تفاوت زمان در نگارش آنهاست، عذرخواهم. به هیچ روی مدعی نیستم که مطالب مهمی در این اثر آمده، اما فکر می کنم در کنار کارهای خوب دیگری که منتشر شده، شاید در این کتاب نیز نکاتی یافت شود.